

ЗАПОЗИЧЕННЯ З КЛАСИЧНИХ МОВ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ГЕОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Марта ПЕТРИШИН (Івано-Франківськ, Україна)

У статті зроблена спроба аналізу запозичень з класичних мов у геологічній термінології.

The paper focuses on the analysis of Greek and Latin borrowings in geological terminology.

Значну частину лексичного складу будь-якої розвиненої мови становить термінологічна лексика. Дослідники сучасної української мови зазначають, що цей пласт лексичних одиниць займає більше половини всього словникового складу мови. Переконливим доказом цього є поява в лексикографічній практиці значної кількості термінологічних словників, у яких проведена стандартизація, уніфікація, стабілізація і селекція термінів. Як зазначають мовознавці, в Україні тільки протягом другої половини ХХ століття вийшло понад 50 термінологічних словників..., ними описано понад п'ятдесят різновидів виробничої діяльності суспільства [10:167]. Така кількість термінологічних словників свідчить, на нашу думку, про системний характер лексикографічних праць як намагання максимально повно відобразити кількісно-якісний склад наукової термінології української мови.

Найбагатша лексичними ресурсами мова не може задовольнити потреб науки в номінації своїх понять. Відсутність власних номінативних засобів спричиняє до появи в мові запозичень, які є одним з активних джерел поповнення терміносистем. Використанню латинських і грецьких елементів у науковій та технічній термінологіях, особливостям їх функціонування присвячені дослідження В. Григор'єва [6], В. Акуленка [1], К. Городенської [5], І. Кочан [9], С.Климович [8] та багатьох інших вчених. Однак цю тему ми не вважаємо вичерпаною, оскільки галузеві термінології є відкритими системами, розвиток яких викликає необхідність нового опису або переосмислення. Незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до вивчення лінгвального статусу запозичених компонентів, ця проблема, на нашу думку, і досі залишається актуальною.

Сучасна геологічна термінологія формувалася протягом віків. До її складу входять як питома українська лексика, так і запозичення. У системі сучасної геологічної термінології, що склалася на ґрунті широкого використання всіх ресурсів загальнонаціональної мови, запозичені терміни є її органічною частиною. Аналіз іншомовних термінів у геологічній термінології показав, що найчисленнішою є група лексем, які створені на основі запозичень з класичних мов (40 відсотків від загальної кількості досліджуваної термінологічної групи лексики). Це пояснюється тим, що протягом тривалого часу латинська і давньогрецька мови були в європейському ареалі міжнародними мовами науки. У зв'язку з цим запозичення з класичних мов стали невід'ємною частиною терміносистем сучасних індоевропейських мов. Отже, актуальність нашої розвідки зумовлена недостатньою вивченістю запозичень з класичних мов у сучасній геологічній термінології, а також необхідністю ґрунтовного дослідження цієї термінологічної групи лексики в сучасній українській мові.

Метою роботи є аналіз терміноелементів класичного походження в сучасній геологічній термінології.

Об'єктом дослідження є запозичення з класичних мов, які увійшли в сучасну геологічну термінологію в різні історичні періоди, але в синхронії існують як елементи єдиної системи.

Предмет дослідження становить аналіз іншомовних терміноелементів у сучасній українській мові.

Джерелом фактичного матеріалу слугував Словник іншомовних слів за редакцією О.С. Мельничука, Геологічний словник.

Розглядаючи запозичення як один із способів поповнення геологічної термінології, перш за все необхідно вирішити питання про те, що слід розуміти під запозиченням і які терміни можна вважати запозиченими. У статті ми дотримуємося думки О.С. Ахманової про те, що запозичення – це звернення до лексичного фонду інших мов для вираження нових понять, подальшої диференціації вже існуючих і позначення невідомих раніше предметів [2:68].

Домінування та поширення давньогрецької і латинської мов упродовж тривалого часу свідчить про значний вплив класичних мов не лише на історію та культуру багатьох народів, але й на розвиток мов європейського ареалу, а також на розвиток різних галузей знань і, відповідно, термінологій, які обслуговують ці науки. Класичні мови виконують роль термінотворчого потенціалу в створенні термінологічних систем сучасної української мови.

Серед геологічних термінів сучасної української мови фіксуємо такі латинські запозичення: *абразія, аглютинат, акумуляція, алювій, асиміляція, делювій, денудація, десквамація, деформація, конвергенція, ліквіація, нівація, пролювій, сальтація, сегрегація, серпентин, флексура* та багато інших. До запозичень давньогрецького походження належать терміни *астеноліт, біогерм, аерогеологія, біогеоценоз, геодезія, геоморфогенез, геосинкліналь, гетероморфізм, гіалокласти, діафторез, каустобіоліти, ксенобласти, літологія, мегакласти, орографія, петрологія, поліметаморфізм, псевдоморфози, строматоліти, тектити, евтектика* та інші.

Слід зазначити, що утворення нових термінів відбувається кількома шляхами: перший – коли зберігається первісне значення запозичення, другий – коли відбувається переосмислення значення первісного слова, простежується еволюція його семантики, третій – коли для утворення термінів залучаються афікси нових мов. Наше дослідження показало, що частина грецизмів і латинізмів, які були однозначними в мові-джерелі, зберегли її і в українській мові. При збереженні однозначності не відбуваються помітні зміни в семантиці слова. Наприклад, *делювій* (*deluo, lui, –, ege* – змивати) – геологічні відклади, що формуються внаслідок змивання продуктів вивітрювання гірських порід дощовими чи талими водами або *аглютинат* (*agglutino, avi, atum, age* – склеювати) – склеєні в суцільну кам'яну масу скупчення вулканічних шлаків і попелу.

Часто семантична структура багатозначного етимона при запозиченні спрощується. Таке слово приходить у мову-реципієнт з обмеженим колом значень у порівнянні з мовою-джерелом. При цьому запозичена лексема може відповідати прямому або ж одному з похідних значень слова в мові-джерелі, як наприклад, *денудація* (*denudo, avi, atum, age* – 1) оголювати; 2) грабувати) – сукупність процесів руйнування гірських порід водою, вітром, льодовиками і перенесення продуктів руйнування до нижчих рівнів; *сальтація* (*salto, avi, atum, age* – 1) танцювати; 2) скакати; 3) зображати) – переміщення стрибками осадкових часток поблизу дна.

Частина запозичених лексем з класичних мов є багатозначними. При цьому семантична структура запозиченого слова може бути симетричною (спостерігається певна відповідність між кількістю його значень в обох мовах і їх обсягом) або асиметричною щодо семантичної структури етимона в мові-джерелі. При запозиченні геологічних термінів спостерігаємо здебільшого асиметрію до структури слова-етимона в мові-джерелі. Наприклад лексема *конвергенція* зафіксована в лексикографічних джерелах з такими значеннями: 1) біол. Виникнення рис подібності в будові і функціях у далеких за походженням організмів внаслідок їхнього пристосування до однакових умов існування. 2) етн. Виникнення в різних місцях подібних або однакових культурних явищ під впливом загальних законів суспільного розвитку. 3) петролог. Формування близьких за складом та структурою гірських порід в результаті різноманітних петрогенетичних процесів. 4) мед. Зведення зорових осей обох очей на одному предметі. 5) мовозн. Уподібнення елементів мови або різних мов [11: 286]. Крім того, у геоморфології цей термін позначає злиття льодовиків. Розглянемо також термін *трансформація* (*transformo, avi, atum, age* – перетворювати). Словник іншомовних слів фіксує такі значення аналізованого терміна: 1) Зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей чого-небудь. 2) Зниження або підвищення напруги змінного електричного трансформатора. 3) Перетворення однієї синтаксичної конструкції в іншу. 4) Перенесення спадкової інформації від клітини одного генотипу у клітину іншого. 5) Сценічний прийом, який полягає у швидкій зміні актором своєї зовнішності [11: 584]. Принагідно зауважимо, що в геології цей термін позначає процес принесення ззовні необхідних для гранітоутворення хімічних компонентів. Асиметрія значень аналізованих термінів пояснюється, на нашу думку, тим, що в українську мову запозичені не всі значення, а тільки частина з них. Крім того, до запозичених значень можуть ще додаватися і власне українські, що виникли в

семантичній структурі мови-реципієнта. Інколи спостерігаємо звуження семантичного обсягу латинізму або грецизму. Так, наприклад, термін віргація – розгалуження складок гірських порід з розподілом їх на дві чи більше серії складок, походить від латинського слова *virga*, ае, f, яке в мові-джерелі мало такі значення: 1) гілка; 2) черешок; 3) палка; 4) лікторський пучок; 5) паличка; 6) чарівна паличка; 7) смуга [7: 886].

Розглядаючи запозичення з латинської та давньогрецької мов у геологічній термінології, ми аналізуємо також ініціальні та фінальні терміноелементи, які є основою для створення нових термінів геології. Під ініціальними терміноелементами ми розуміємо елементи класичних мов (з усіма можливими варіантами) із закріпленими за ними семами, які в утворенні термінів виконують роль перших формантів. У ролі ініціальних терміноелементів геологічної термінології виступають префікси латинського або давньогрецького походження, повнозначні слова, а також прийменники. Ініціальні та фінальні терміноелементи класичних мов утворюють формантний код структурної будови сучасних термінів, який допомагає розуміти існуючі терміни та створювати за їх зразком нові. При визначенні інвентаря словотвірних засобів класичного походження і класифікації залежно від їх функцій у процесі терміноутворення ми диференціюємо морфеми на дві групи: 1) афікси, які служать засобом поповнення усєї загальнолітературної лексики української мови, у тому числі і термінолексики; 2) морфеми, що вживаються переважно в термінології і характеризуються в системі терміноутворення деякою обмеженістю використання. До перших належать ті дериватні морфеми, які достатньо асимілювалися мовою-реципієнтом і поширені як у загальноживаній, так і в досліджуваній нами галузевій лексиці. Це, наприклад, префікси *de-*, *анти-*, *інтер-*, *транс-*, *суб-*, суфікси *-ор*, *-ізм*, *-іст* та інші. Продуктивними в процесі формування української геологічної термінології виявилися такі терміноелементи давньогрецького походження: *аеро-* (*αἴρ* – повітря) – аеробний, аерогеологія, аероліт; *біо-* (*βίος* – життя) – біогеографія, біогерм, біосомати, біогеохімія, біоконгломерати; *гео-* (*γῆ* – земля) – геобіоз, геоантиклиналь, геодезія, геоморфологія, геотектоніка; *гіало-* (*βάλος* – скло) – використовується у назвах гірських порід для позначення їх скловидного стану: гіалобазальт, гіалодацит, гіалокласти; *гідро-* (*ὕδωρ* – вода) – гідрогеологія, гідрохімія, гідроізобати, гідротермальний; *голо-* (*ὄλος* – весь, повний) – ініціальний терміноелемент у складних словах для вираження повноти, завершеності ознаки: голокристалічний; *кlasto-* (*κλαστικός* – подріблений) – давньогрецький терміноелемент у назвах реліктових реліктових структур гірських порід, які виникли в результаті катаклазу: кластогенний; *ксено-* (*ξένος* – чужинець) – позначає присутність у породі домішок (до 50%) вулканічних викидів: ксеноласти, ксенокристал; *лейко-* (*λευκός* – білий) – ініціальний елемент у назвах магматичних порід, який вказує на те, що порода складається зі світлофарбованих мінералів: лейколіт, лейкопірит; *мезо-* (*μεσός* – середній) – позначає середнє положення, стан: мезодона, мезокристалізація; *мега-* (*μεγας* – великий) – використовується для позначення великих розмірів: мегакласти, мегацикл; *мікро-* (*μικρός* – малий) – служить для позначення малої величини: мікрогнейс, мікроліт; *орто-* (*ὀρθός* – прямий, правильний) – терміноелемент для позначення порід, які виникли в результаті метаморфізму: ортогнейси, ортосланці; *полі-* (*πολύς* – численний) – елемент, що відповідає поняттям „численний”, „багато”: поліметаморфізм, поліморфізм; *прото-* (*πρωτός* – перший) – позначає первинні структури порід, мінералів, процесів: протокристалізація, протодіагенез.

Проте на завжди терміноелемент відповідає давньогрецькому або латинському етимону. Так, наприклад, у геологічній термінології часто зустрічається ініціальний префіксоїд макро-, який служить для позначення величини і відповідає поняттю „великий”. Проте прикметник *μακρός* у давньогрецькій мові вживався з такими значеннями: 1) довгий; 2) далекий; 3) високий; 4) глибокий; 5) великий; 6) тривалий; 7) старий; 8) просторий, широкий [3: 778]. Отже, лексема *μακρός* у давньогрецькій мові має перше значення „довгий”, яке вживається для позначення відстані, а ініціальний елемент макро- відповідає в складних словах поняття „великий”. Наприклад: макроструктура, макроклази, макроскладки.

Серед фінальних терміноелементів класичного походження продуктивними в геологічній термінології є: *-логія* (*λογία* – слово, наука) – відповідає поняттям „наука”, „знання”: геологія,

палеологія, петрологія, мінералогія; *-lith* (*λίθος* – камінь) – відповідає поняттям „камінь”, „мінерал”, „геологічна епоха”: брітолїт, мікролїт, піролїти, онколїт, аеролїт.

Продуктивним способом творення геологічних термінів є основокладання. Наприклад, *біогерм* (*βίος* – життя + *γερμα* – пагорб) – вапняковий наріст на дні водойми; *геобіоз* (*γη* – земля + *βίος* – життя) – органічний світ суші; *інтраміля* (*intra* – всередині + *mille* – тисяча) – одиниця виміру вмісту елементів у гірських породах, рудах, мінералах, яка показує кількість атомів у стандартному об’ємі маси речовини; *орографія* (*oros* – гора + *γραφω* – писати) – частина геоморфології, яка займається описом і класифікацією форм рельєфу земної поверхні.

Часто процес лексичної термінізації відбувається шляхом семантичних перетворень – метафори або метонімії. Наприклад, *міноліт* (*μολος* – млин) – дуже тонко перетерта гірська порода з чіткою сланцюватою структурою; *пігмолїт* (*πιγμα* – кулак) – куполовидний масив, ускладнений повторним підняттям магми, подібний на тіло кулакоподібної форми. Найчастіше процес метафоричного або метонімічного перенесення спостерігаємо при найменуванні мінералів. Наприклад, *пірит* (*πυρ* – вогонь) – таку назву дав цьому мінералу в I ст. н.е. Пліній Старший за те, що з нього можна висікати іскри і в такий спосіб добувати вогонь; апатит (*απαταω* – обманювати), оскільки його легко можна прийняти за інші мінерали (берил, турмалін або діопсид); *малахіт* (*μαλαχη* – мальва) – зелений відтінок цього мінералу нагадує зелень бархатистих листків мальви. У групі гранатів є мінерал, кристали якого дуже подібні до плодів агрусу. Тому цей світло-зелений мінерал отримав назву *гроссуляр* від латинського іменника *grossularia* – агрус. Подібні асоціації знайшли відображення і в назвах інших мінералів: *куспідин* (*cuspis* – спис) – за характерну форму кристалів, *нефелін* (*νεφελη* – хмара), оскільки мінерал стає каламутним у концентрованих кислотах, *серпентин* (*serpens* – змія) – поверхня цієї групи мінералів нагадує шкіру змії.

Зустрічаємо в геологічній термінології і назви мінералів, пов’язані з античною міфологією. Так, під терміном *плутон* розуміють самостійні глибинні тіла магматичного походження, які сформувалися на глибині і не мали зв’язку з денною поверхнею, оскільки в римській міфології Плутон вважається богом земних надр, володарем підземних багатств, а мінерал *полуцит* отримав назву за тісну асоціацію з *касторитом* (в античній міфології Поллукс вважався братом-близнюком Кастора).

У геологічній термінології постійно з’являються нові терміни, утворені на основі словотвірних елементів класичних мов. Саме ініціальні та фінальні терміноелементи створюють каркас моделей сучасних термінів геології, є формантним кодом їх структурної будови, який допомагає розуміти вже існуючі терміноодиниці та створювати за їх зразком нові. Терміноелементи греко-латинського походження „приспосовуються” до законів української фонетики, орфографії, входять до парадигми відмінювання.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Акуленко В.В. Співвідношення національного та інтернаціонального у мові // Мовознавство. – 1976. – С. 3 – 12.
2. Ахманова О.С. О принципах и методах лингвистических исследований. – М., 1996.
3. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь / А.Д. Вейсман; [репринт V-го издания 1899г.]. – М., 1991. – 1370с.
4. Гнатишина І.М., Кияк Т.Р. словник інтернаціональних терміноелементів грецького та латинського походження в сучасній термінології. – К.: Видавничий дім „К.М. Academia”. – 1996. – 103с.
5. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові // Мовознавство. – 1986. – №1. – С. 37 – 41.
6. Григорьев В.П. О границах между словосложением и суффиксацией // Вопросы языкознания. – 1956. – №4. – С. 40 – 46.
7. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: „Русский язык”, 1986. – 845с.
8. Климович С. Препозитивні елементи іншомовного походження: критерії визначення їх статусу (<http://kspu.edu.ua/downloads/chairukr/kll/doc.>)
9. Кочан І.М. Слова з міжнародними терміноелементами в сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1998. – №6. – С. 62 – 66.
10. Пешак М.М. Нариси з комп’ютерної лінгвістики. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 199с.
11. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1989. – 996 с.
12. Таранець В.І. Геологічний словник. – Донецьк, 2003. – 170с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марта Петришин – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального і германського мовознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Наукові інтереси: запозичення з класичних мов у термінології, функціональна семантика латинської і давньогрецької мов.